

Тетяна Робертівна Каросва,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії та культури України,
Вінницький державний педагогічний
університет ім. Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна)
ORCID: 0000-0001-5012-9513
e-mail: urasim@i.ua

ОСНОВНІ СПОСОБИ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЛЕГАЛЬНОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ КНИГИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КВІТЕНЬ 1906 РОКУ – ЛЮТИЙ 1917 РОКУ)

Мета роботи. Встановити основні канали розповсюдження легальної україномовної книги після відміни її попередньої цензури в 1906 р. в Російській імперії. **Методологія.** Через брак архівного матеріалу статтю підготовлено на основі тогочасної книготоргової бібліографії, публіцистики та спогадів. **Наукова новизна.** Встановлено, що для легальної україномовної книги досліджуваного періоду дозвіл на вільне розповсюдження мав скоріше декларативний характер. Система її поширення лише формувалась і мала синкретичну форму. Визначено основні способи розповсюдження української книги. **Висновки.** Номінально легальна україномовна книга могла вільно розходитися, але щодо неї застосовували відомчі обмеження, спрямовані на регулювання масового доступу. Поведінкові практики пред-

ставників влади та споживачів, сформовані упродовж попередніх десятиліть переслідування української мови, також перешкождали становленню системи книгорозповсюдження. Поширення ще мало синкретичний та несистемний характер, залежало від ентузіазму окремих осіб. Основними його способами були магазинні та позамагазинні форми. У першому з них задіявалися були книгарні, а також бібліотеки та кабінети для читання, що діяли при цих крамницях. Позамагазинна торгівля здійснювалася через: 1) дрібнороздрібну торговельну мережу (торговельні рундуки, ятки, лавки, а також книжкові полиці в кооперативних крамницях); 2) книгоношество; 3) поштово-посилкову торгівлю, зокрема передплату; 4) безкоштовну роздачу. До кінцевого споживача книга потрапляла завдяки поза-

магазинним формам розповсюдження, оскільки абсолютна більшість потенційних читачів україномовної книги проживала в сільській місцевості, де не було книгарень. Панування позамагазинних способів доступу до книги свідчить скоріше про недорозвиненість українського суспільства, але водночас ілюструє прагнення до

формування єдиного інформаційного простору в будь-який спосіб. Життєздатність цього простору підтверджує комерційна прибутковість українських книготоргових проєктів.

Ключові слова: україномовна книга, книгорозповсюдження, книжкова торгівля, книгарня, книгоношество, книжковий склад.

Актуальність теми дослідження. У публікаціях про україномовну книгу в Російській імперії наголос традиційно робиться на цензурі рукописів і книгодрукування, а розповсюдження легальних, цензурою дозволених видань залишається не проговореним. Складається враження, що вже сама поява книги вирішує всі проблеми її поширення і вона самостійно потрапляє до читача. Чи була настільки простою тодішня ситуація? На перший погляд, будь-яке легальне видання мало розходитися в будь-який спосіб, проте щодо україномовної книги існували підводні течії, пов'язані як із законодавчими особливостями, так і з торговими практиками, уявленнями представників влади, упередженням населення та навіть фінансовими можливостями потенційних споживачів.

Як відомо, вільне циркулювання національної книги сприяє формуванню єдиного національного інформаційного поля, в якому швидше виразнюється нація. Звідси – наша увага до основних способів розповсюдження легальної україномовної книги на теренах українських губерній, де проживала основна маса її читачів. Зауважимо, що поза розглядом тут залишаються шляхи поширення в імперії закордонної україномовної книги та бібліотечне обслуговування як окрема сфера діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій. Українські вчені мають досить добру традицію вивчення питання книгорозповсюдження середньовічної, ранньомодерної та радянської епохи, утім модерна досі залишається малодослідженою. Існує стала практика під час вивчення книговидавничого руху ХІХ ст. зосереджуватися на реалізації конкретних видань.

Є низка розвідок, що подають інформацію про регіональні мережі розповсюдження книг з наголосом на книгарстві: О. Прищепи про Правобережну Україну [1], Т. Соломонової про Поділля [2], Н. Подоляки про Сумщину [3], Д. Лисиченка про Катеринославщину [4]. Трапляються публікації з висвітленням поширення певних типів видань [5] або його окремих способів [6], але без акцентування на україномовному асортименті. У спогадах українських діячів (наприклад, О. Лотоцького [7], В. Приходька [8]) доби Української революції є чимало описів першої зустрічі з національною книгою як визначальних для формування національного світогляду. Разом з тим узагальненого погляду на книгорозповсюдження україномовних видань досі не складено. Одна з причин цього полягає в обмежених можливостях архівного матеріалу, де відсутні фінансові відомості про діяльність видавництв і книгарень, асортимент крамниць, тому для вивчення поширення видань необхідний комплексний аналіз різних типів джерел – крім нормативної та діловодної документації, ще й національної та книготоргової бібліографії, публіцистичних матеріалів, спогадів сучасників тощо.

Мета дослідження. Встановити основні канали поширення легальної україномовної книги в Російській імперії після відміни її попередньої цензури в 1906 р.

Нижню межу досліджуваного хронологічного періоду означено квітнем 1906 р., коли, реагуючи на імператорський жовтневий маніфест 1905 р., влада оприлюднила правила друку для книг [9], якими скасовувалася попередня цензура, і відтоді будь-яка україномовна книга, не заборонена судом, гіпотетично могла вільно торгуватися на теренах Російської імперії. Дійсно, за суб'єктивними відчуттями О. Лотоцького, в цей період «легше стало щодо користування українською книжкою» [7, с. 233], а подільський земський діяч і просвітянин В. Приходько, який опікувався поширенням україномовної книги в 1910-х роках, писав: «Селянин, особливо в останній час, страшно виріс, всім цікавиться – і якщо він купив гарну книгу, то наступного разу йде за іншою. І, крім того, веде з собою покупців – своїх односельчан, які просять дати їм гарну книгу» [8, с. 184].

Нагляд за книжковою сферою передали на місця. Циркуляри міністерства внутрішніх справ регулювали доступ різних соціальних груп

до книги, наприклад, рекомендували видавати дозвіл на книжкові крамниці переважно у великих населених пунктах регіону, наглядати за асортиментом мали місцеві поліцейські, яким могло й не вистачати рівня освіченості та широти мислення. Наприкінці 1906 р. місцевій владі надали право конфісковувати та вилучати з продажу друки на власний розсуд до рішення суду. Це особливо болуче вдарило по сільській місцевості, звідки й до суду складніше добитися, і де представнику влади простіше зловживати своїми повноваженнями, діяти на власний розсуд відповідно до своїх уявлень та поглядів.

Верхня межа дослідження – це лютий 1917 р., коли імперська цензурна система позбулася статусу. Отже, період з квітня 1906 р. по лютий 1917 р. слід вважати часом офіційно декларованого вільного поширення легальної україномовної книги в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Здавалось би, книгарі здавна без будь-якого остраху щодо переслідувань мали вільно продавати будь-яку легальну книгу, тим більше – україномовну, що зуміла подолати всі вимоги цензури. Тим не менш, за спогадами О. Лотоцького, в Києві наприкінці XIX ст. складно було знайти таку книгу у великих книгарнях у центрі міста, вона була лише в лубочних торговців на Подолі [7, с. 49]. Більшість книгарів скоріше уникали україномовних книг, за винятком кількох авторів, визнаних представниками російської літератури, наприклад Т. Шевченка, М. Костомарова, І. Котляревського.

З революційними подіями 1905 р. ситуація з україномовним книговиданням різко змінилася. Насамперед змін зазнала структура книговидавничого репертуару, крім художніх творів, почали друкувати дитячу, навчальну та науково-популярну літературу, раніше заборонену [10, с. 166]. За підрахунками М. Низового [11, с. 139], упродовж 1906–1913 рр. україномовне книговидання демонструвало стабільне зростання з невеличкими коливаннями: щорічна кількість назв видань – від 116 до 259, щорічні сукупні тиражі – від 517 до 877 тис. прим. Окремі видання налічували кілька десятків тисяч примірників, наприклад, лубочна книжка Т. Безшляха «Не любо не слухай, брехать не мишай» (Одеса, 1911) – 40 тис. прим. [10, с. 169]. Увесь цей книжковий масив якимось чином доходив до читача.

Першим каналом розповсюдження, який спадає на думку, є мережа книжкових крамниць. Варто нагадати, що в перші революційні роки – 1905–1906 – Російська імперія пережила книговидавничий та книготорговий бум. Хоча по завершенню революції імперська влада змусила всіх книгарів наново пройти реєстрацію, багатьох позбавила торговельного свідоцтва або обмежила для них асортимент лише навчальною літературою, але зупинити зростання книготорговельної мережі вже не могла. За матеріалами Н. Патрушевої та М. Бриля, розвиток книготорговельної мережі українських губерній упродовж 1891–1914 рр. виглядав так:

Таблиця

Кількість книжкових магазинів, лавок, бібліотек і кабінетів для читання

	1891 [12, с. 250–254]		1904 [6, с. 266]	1914 [12, с. 336–340]	
	Книжкові крамниці та лавки	Бібліотеки для читання	Книжкові крамниці та лавки	Приміщення з продажем творів друку	Бібліотеки
Волинська	22	4	37	151	101
Катеринославська	18	19	29	162	167
Київська	50	23	39	465	219
Подільська	21	23	14	172	60
Полтавська	21	23	31	134	95
Таврійська	17	12	?	142	78
Харківська	29	18	28	92	612
Херсонська	16	12	42	412	79
Чернігівська	12	12	12	101	145
Всього	206	146	232	1831	1556

Як бачимо, мережа книжкових крамниць та темпи її зростання упродовж 1891–1904 рр. були набагато вужчими та меншими проти 1904–1914 рр. як загалом, так і в кожній губернії окремо: практично стагнація до революції і вибуховий розвиток до 1914 р. – ледь не у 8 разів (1831 книгарня в 1914 р. проти 232 у 1904 р.). Хоча запропоноване формулювання «приміщення з продажем творів друку» охоплює не лише книжкові крамниці та лавки, а й книжкові склади, проте й із урахуванням

цього показники зростання очевидні. Імовірно, інші способи книгорозповсюдження також переживали піднесення. Здавалось би, така активізація торгівлі мала сприяти реалізації україномовної книги, але в реальному житті ситуація виглядала складнішою. Інакше чому представники української інтелігенції прагнули створити спеціальні українські книгарні, які обслуговували б бажаючих придбати книгу рідною мовою?

Вважається, що перша українська книгарня була відкрита в Києві 1897 р. видавництвом «Вік» спільно з редакцією журналу «Киевская старина». Згодом її називали «Українською книгарнею»; другою стала книгарня «Літературно-наукового вістника» в Києві, відкрита в 1908 р. Пізніше з'явилися інші українські книгарні: в Києві – «Час», у Харкові – «Українська книгарня», в Полтаві – Г. Маркевича, в Одесі – «Українська книгарня», «Діло», І. Луценка, в Катеринославі – «Слово», а також у Єлисаветграді, Охтирці Харківської та Воронькові Полтавської губерній [13, № 1, с. 144; 14, с. 174]. Через політичні, економічні та фінансові проблеми не всім пощастило втриматися на ринку. З початком Першої світової війни і запровадженням військової цензури у прифронтовій зоні мали зачинитися всі крамниці, які торгували винятково україномовною літературою. Відповідно, в Києві закрили всі три книгарні: «Літературно-наукового вістника», товариства «Час» та «Українську книгарню» [15, с. 237]. Врешті-решт, О. Васьківська стверджує, що станом на 1917 р. на українських теренах діяло 16 українських книгарень [16, с. 44].

Київська «Українська книгарня» перші прибутки почала приносити десь близько 1903 р. Уже за фінансовим звітом 1908 р. її продажі збільшилися на 66 % проти 1906 р. [17, с. 26]. Поступово асортимент українських книгарень зростав. Якщо в перші роки каталог київської «Української книгарні» налічував десяток сторінок, то в 1912 р. її каталог, каталог крамниці «ЛНВ» та харківської «Української крамниці» – по 112 сторінок, київської книгарні «Час» – 84 сторінки [18].

Спеціалізовану торгівлю можна порівняти зі своєрідним клубом однодумців. У крамницях можна було придбати книгу з торговельного залу, замовити її, оформити передплату, дістати інформацію про новинки та плани видавців, тобто отримати тодішнє стандартне книгарське обслуговування. Разом з тим суттєвими проблемами функціонування українських книгарень були низька інформованість, недостатня

сформованість самого читача національної книги, слабкість свідомої української інтелігенції, протиріччя між читацькими смаками пересічного читача (популярність розважальної книги) та культурницькими переконаннями активістів книги тощо. Географія розташування українських книгарень також обмежувала їхні можливості. Крамниці знаходились у великих населених пунктах, тому з основною масою потенційних споживачів могли працювати лише опосередковано. Наприклад, В. Степаненко, керівник першої української книгарні упродовж 1899–1919 рр., вів активне листування з потенційною клієнтурою – чисельною армією канцелярських дрібних службовців та письменних селян, які цікавилися книгою рідною мовою, і відправляв їм книги поштою. І, до речі, як згадував Є. Чикаленко [19, с. 322], під його впливом ті засновували гуртки для розповсюдження українських книжок.

Як правило, ініціаторами створення українських книгарень були національно свідомі українські діячі. Почали з'являтися книготорговельні заклади, що розповсюджували українську книгу з культурно-просвітницькою метою. Вони мали надати українцям доступ до книги рідною мовою, вплинути на формування національної свідомості й водночас діяли на комерційних засадах, що підтверджує комерційну привабливість такої продукції.

Не випадково звичайні книгарні включали до свого асортименту україномовну літературу, як правило, – найбільш популярних авторів. Власники як підприємці добре розуміли комерційний потенціал певних видань, тому ще з 1880-х років, наприклад, кияни С. Гомолінський, І. Дінтер, Б. Корейво, І. Розов, житомирянин П. Панчешніков, катеринославець В. Алексєєв, харків'яни Б. Хавкін та Д. Полуехтов, практикували друк каталогів або оголошень про продаж малоруських книжок [18]. Під малоруськими виданнями розумілися книги українською та російською мовами української тематики. У пореволюційний час у численних рекламних проспектах уже використовувалося формулювання про продаж книг саме українською мовою.

Проте інтерес пересічних книгарів до україномовної книги обмежувався списком із вузького кола імен. Прикладом цього може бути каталог петербурзької книгарні відомого видавця О. Суворіна як показник мінімальної, але все ж зацікавленості в подібній літературі (тим біль-

ше – книгарня петербурзька). У 1905 р. в його крамниці пропонували кілька україномовних видань із власної видавничої серії «Дешевая библиотека» та продукцію українського верстата. У колі імен – І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко [20]. У цій книгарні можна було також придбати розважальну літературу, наприклад: М. Шермінський «Снип. Малорусские сцены, рассказы и анекдоты» (Київ, 1897).

Вочевидь, на українських теренах україномовний асортимент книгарень був ширшим. Верхню межу охоплення репертуару української книги можна проілюструвати за допомогою каталогу київської бібліотеки для читання Л. Ідзіковського. За тодішньою практикою, бібліотеки та кабінети для читання діяли при книгарнях, тобто вони відображали той книжковий потік, що проходив через торговий зал.

Бібліотека для читання Л. Ідзіковського була однією з найбільших в українських губерніях і обслуговувала читачів з різних регіонів, надсилаючи книги поштою. Російсько-українським відділом книгарні завідував переконаний українець Є. Череповський. За каталогом книгарні 1915 р. [21] книг українською мовою було небагато, але вони представляли все найкраще, що тоді друкувалось українською: твори В. Винниченка (причому був 7-томник українською і 5-томник – російською мовами), Марка Вовчка (зокрема, 7-томне зібрання творів), Є. Гребінки, Б. Грінченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Коцюбинського (українською і російською мовами), А. Кримського, П. Куліша, Д. Марковича, Панаса Мирного, Д. Мордовця, І. Нечуя-Левицького, А. Свидницького, М. Старицького, В. Стефаніка, О. Стороженка, Лесі Українки, О. Федьковича, С. Черкасенка, І. Франка, Т. Шевченка та ін., – тобто все розмаїття української художньої літератури. Хоча можна зауважити, що твори молодих, але вже визнаних авторів М. Вороного, А. Тесленка, М. Черемшини, Г. Чупринки відсутні. Добре підібраним було зібрання книг з історії українських земель (українською та російською мовами). Тут можна було отримати твори В. Антоновича, М. Аркаса, Д. Багалія, Д. Бантиша-Каменського, М. Василенка, М. Грушевського, М. Драгоманова, О. Єфименка, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Максимовича, В. Модзалевського, І. Огієнка, Д. Яворницького, численні мемуари тощо. Доступними були також комплекти «Літературно-наукового вістника» та «Киевской старины».

Отже, ця бібліотека, а відповідно, й книгарня, пропонували досить широкий репертуар української книги. Вочевидь через свої, насамперед світоглядні, уявлення та фінансові можливості інші бібліотеки та кабінети для читання мали вужчий фонд або взагалі ігнорували україномовну книгу. На жаль, за відомостями Н. Патрушевої (див. табл.), складно виокремити, скільки бібліотек для читання в українських губерніях налічувалося в 1914 р., адже число 1556 охоплює ще й публічні бібліотеки [12, с. 336–340], хоча й демонструє потенційне поширення бібліотечного обслуговування українською книгою.

Відомо, що в 1910-х роках легальною україномовною книгою торгували, наприклад, книгарні М. Оглобліна (3 – Київ, Харків, Одеса), Ф. Іогансона (так само), київські книгарні «Образование», Є. Череповського, одеські – А. Івасенка, «Труд», катеринославська – В. Алексеєва тощо. У кожній губернії були такі спроби, наприклад, на Катеринославщині, за словами Д. Лисиченка, українські книжки продавали в російській книгарні Богомаза в Новомосковську, в Бакуна – в Александровську (нині – Запоріжжя) [4, с. 50].

Оцінити долю україномовного товару в асортименті таких крамниць через брак відомостей неможливо. При цьому привертає увагу поведінка такого знавця української книги, як Є. Череповський, який мав не лише книгарню, а ще й опікувався виданням україномовної книги. Він двічі друкував спеціальний «Каталог українських книг книгарні Є. П. Череповського» (Київ, 1911, 1913), але в рекламному оголошенні своєї книгарні, розміщеному у пресі, великими літерами давав повідомлення про продаж російської та іноземної літератури, а вже дрібнішим шрифтом – української, тобто як менш значущої для бізнесу. Вочевидь, у книгарнях, що пропонували книги різними мовами, українська не посідала провідних позицій. Пересічним книгарям було притаманне обережне ставлення до україномовних видань. Можна сміливо стверджувати, що такий асортимент у них через брак фахівців був не лише малим, а й набагато вужчим за можливий. Не будучи добре обізнаними з видавничим ринком україномовної книги, задля зменшення ризиків підприємці обмежувалися вузьким колом затребуваних авторів і творів, намагалися брати книги на комісію (наприклад, історія з реалізацією видань, друкованих Б. Грінченком [7, с. 141–142]). Україномовна книга

губилася через свою малочисельність на тлі російської. Фінансово ризикуючи, для досягнення успіху книгар мав докладати додаткових зусиль для популяризації нових авторів та видань.

Оскільки україномовна книга як регіональна для імперії поширювалася провінційними книгарями, цій профільній торгівлі були притаманні всі загальні проблеми подібних підприємців. Вони були озвучені в тодішній фаховій пресі [22]: невеликий обіг товару, відсутність кредитів та можливості взяти столичний товар на комісію, непрогнозований розмір видавничої та торгової знижки, відсутність оперативної інформації про новинки, конкуренція з іншими установами, які долучалися до поширення книг. За браком обігових коштів, не маючи можливості взяти кредит, вони купували за готівкові кошти лише ті видання, які могли швидко й упевнено реалізувати або на які вже отримали замовлення, у крайньому разі – брали книги на комісію. Ситуацію ускладнювало й те, що про україномовну літературу як явище, офіційно заперечуване тривалий час, книгарі мало знали, як, до речі, й самі споживачі. Серед потенційних покупців з освічених кіл популярним було також певне снобістське ставлення до «хлопської культури», а про декого М. Коцюбинський писав: «Наші українці жахаються всякої української книжки як чогось небезпечного, що може стягнути на голову халепу. Деякі батьки і матері забороняють дітям читати українські книжки, щоб вони не вчитали там революційних ідей, не перейнялись хлопоманством та не поспува-ли собі російської мови» [23, с. 167]. Для звичайних книгарів україномовна книга була скоріше пересічним комерційним товаром, основна привабливість якого вимірювалася швидкістю його реалізації та можливим прибутком.

Як правило, книгарні концентрувались у губернських і повітових містах, а також у найбільших сільських населених пунктах, тому сільську місцевість, де проживав основний споживач української книги, вони практично не обслуговували. Сільський мешканець не знав і не звик до книгарень та способів придбання товару в них.

Із загальним збільшенням книжкового потоку існуюча книжкова торгівля перестала задовольняти видавців і потенційних покупців, тому певний вихід із цієї ситуації вбачали у створенні книжкових складів. Цей вид торгівлі на початку ХХ ст. почав активно розвиватися поряд із

книгарнями. Ним опікувалися переважно земські та громадські діячі. Як вказує В. Волошенко, на українських теренах до організації складів ще наприкінці XIX ст. долучилися православні єпархії, Київське товариство грамотності, Харківське товариство поширення грамотності, комітети піклування про народну тверезість. У досліджуваній період усі українські губернські, а подекуди й повітові, земства мали книжкові склади [5, с. 48–49]. Їхній асортимент доволі жорстко регламентувався імперськими правилами. Враховуючи те, що вони повинні були обслуговувати переважно представників соціальних низів, уряд потурбувався про обмеження доступності книг. Відомчі книжкові склади мали торгувати тільки виданнями, дозволеними для відповідного відомства, склади при земствах та комітетах піклування про народну тверезість – лише книгами, дозволеними для безкоштовних народних бібліотек, тому україномовних книг тут не могло бути. За коротким винятком революційного часу (грудень 1905 р. – 1907 р.), це правило діяло й надалі, хоча окремі діячі його порушували. Наприклад, полтавське земство в 1908 р. взялося розповсюдити 30 тис. примірників листівки з біографією Т. Шевченка видавництва «Час» [24, с. 277].

Більшістю працівників склади розглядались як канал доступу до книги як такої, поза мовної політики, тому україномовна книга не перебувала в центрі їхньої уваги. Як узагальнює діяльність книжкових складів В. Волошенко, спроби українських діячів надати їм «національного забарвлення нівелювались під тиском адміністративних та політичних чинників, що змушувало провідних українських активістів шукати інших шляхів <...> книгорозповсюдження» [5, с. 54].

Більш звичним для сільського споживача способом придбання книг була торгівля через книжкові рундуки, ятки, для міського – книжкові кіоски, лавки. Владні структури швидше давали дозвіл на організацію такої торгівлі, оскільки їй було простіше контролювати через незначний товарообіг та розташування у велелюдних місцях. Водночас з фінансової, асортиментної та географічної точки зору такий спосіб торгівлі був також доступнішим для малочисельної та економічно слабкої української інтелігенції.

Українські «Просвіти» спробували саме в такий спосіб системно торгувати книгами. Кам'янецька «Просвіта», наприклад, спочатку не-

вдало влаштувала власну крамницю, а згодом орендувала рундук на базарі. Попри конкуренцію з офенями торгівля йшла, і за перший рік вдалося реалізувати понад 21 тис. прим. [25, с. 23–24]. На Катеринославщині книгами торгували мануйлівська, діївська, перещепенська та енакіївська «Просвіти», а мануйлівське споживче товариство також виходило з книжками на базар [4, с. 50]. «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг» цілеспрямовано працювало з такими дрібними торговцями, наприклад, його книги можна було знайти в катеринославському кіоску М. Лозінської [4, с. 51]. За використання такого способу торгівлі можна було розповсюджувати будь-яку легальну україномовну книгу, стартовий капітал міг бути незначним, а з порівняно малого книговидавничого репертуару простіше було скласти спеціалізований асортимент.

Через церковні книжкові лавки розповсюджувала україномовні книги православна церква. Упродовж 1906–1916 рр. Московська синодальна друкарня здійснила продаж 137 600 прим. Євангелія українською мовою. Книги продавали через книжкові лавки церков, а також Британського та Іноземного біблійних товариств. Про активність, наприклад, Подільської єпархії, священники якої брали активну участь у підготовці цих видань, свідчить те, що з тиражу у 8100 прим. Великоднього Євангелія 1907 р. друку понад 6 тис. прим. придбали саме для подільських церков. У 1911 р. виписали також значну кількість примірників Четвероевангелія й активно ним торгували [26, с. 338–339]. Посильну допомогу церковникам надавали й подільські просвітяни, за спогадами яких тираж реалізували протягом місяця [27, с. 159].

З активізацією кооперативного руху громадські діячі намагалися в сільських кооперативних крамницях розміщувати книжкову полицю з корисною для сільського люду літературою. Йдеться про кооперативну, сільськогосподарську та медичну літературу рідною мовою, а також твори красною письменства. Подільський кооператор Й. Волошиновський навіть підготував брошуру «Книжка в товариські крамниці» (Кам'янець-Подільський, 1912), в якій писав: «Деякі товариські крамниці вже почали заводити книжки у себе. Виписують собі книжки про те, як краще коло свого господарства ходити, щоб була з нього більша користь, як люди живуть по світах; читають гуртом, що де робиться, та вчаться,

як-то на світі чесно та гарно прожити» [28]. Чіткого організаційного окреслення цей напрям роботи набув у постанові «Про культурно-просвітницьку діяльність кооперативів» 3-го Всеросійського кооперативного з'їзду, що проходив у Києві 1913 р. Йшлося про те, що «при всіх кооперативних установах потрібно організувати продаж книг, газет і картин відповідного до цілей кооперації змісту» [29]. Дозвіл для кожного кооперативу давав губернатор, виконання контролювали представники поліції, тому реалізація україномовної книги через цей канал поширення була вибірковою, в багатьох випадках залежала від лояльності представників місцевої влади та конкретного змісту книги.

Давнім каналом поширення книги було книгоношество, або, за тодішньою термінологією, «ввознос». У Російській імперії традиційно ним займалися офені – торговці дрібним крамом, які пересувалися по ярмарках і пропонували свій товар, серед якого були й книги. За відсутності пізніших докладних досліджень скористаємося результатами опису асортименту пропонованої офенями книжкової продукції, який провели полтавські земські працівники в 1891 р. на 4-денному осінньому ярмарку в Лубнах. Вони виявили, що серед 405 назв видань було 37 (9,1 %) «малоросійських» (тобто україномовних, друкованих ярижкою) [30]. Це були як лубочні розважальні друки, так і твори Л. Глібова, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Б. Грінченка. Оскільки фігура офені була добре знайома селянину, то можемо припустити, що цей спосіб продажу виправдовував себе й надалі. Враховуючи, що в репертуарі україномовної книги 1908–1913 рр. сукупний тираж лубочної літератури становив 20,6 % від накладу всіх видань [10, с. 166], то можливо припустити, що саме офені й реалізовували більшу частку цього книжкового масиву.

Книгоношеством спробували зайнятися й представники української інтелігенції. Українські просвітницькі організації часто діяли через спеціальних агентів з поширення видань. «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг», за спогадами О. Лотоцького, мало таких агентів «й у більших осередках і в глухих провінціях куточках». Найенергійнішими серед них він називає М. Богуславського та Ф. Єфремова в Катеринославі, О. Волошинова в Харкові, В. Степаненка та В. Леонтовича в Києві, В. Кравченка в Житомирі, З. Краковецького в

Умані, І. Шрага в Чернігові [31, с. 254]. М. Богуславський, наприклад, згодом навіть зумів відкрити на катеринославському Озерному базарі рундук із книжками [4, с. 51]. Подібними разовими агентами з поширення книжок ставала учнівська та студентська молодь, яка роз'їжджалася по домівках перед канікулами та святами. Наприклад, десятками тисяч для продажу та подарунків везла вона численні «копійчані» книжки, ініційовані петербуржцем П. Балицьким. Так, перед Різдом та Великоднем це були дитячі казки з малюнками, бо ж «за карбованця можна було купити сотню таких подарунків» [32, с. 198–199].

Катеринославська молодь у 1910 р. згуртувалася навколо «Південноросійської обласної виставки», де діяли виставка та продаж україномовних книг, спробувала навіть самостійно налагодити розповсюдження книг. Хлопці склали невеличкий капітал (пай 3 руб.) і почали виписувати книги, поширювати їх серед робітників, службовців, учителів, учнів, по селах під час усіляких заходів. За рік роботи гурток продав книжок на тисячу рублів, що було значною сумою. Після цього учасники заходились організувати українську книгарню, дозвіл на яку здобули з третьої спроби в 1913 р. Це була вищезгадана книгарня «Слово» [4, с. 51].

До своєрідного книгоношества можна віднести й поширення книг завдяки особистим контактам. Особливо часто тут згадують народних учителів. Багато відомих українських діячів, які відвідували сільську школу в 1910-х роках, писали про те, що з книгою рідною мовою вперше ознайомилися завдяки своєму вчителю і саме завдяки йому зуміли її придбати.

Утім, назагал книгоношество як торгівля велося кустарно, було стихійним, а український покупець – був випадковим. Воно, скоріше, розширювало читацьку аудиторію.

Ще один спосіб доступу до книг – це поштово-посилкова торгівля, особливо в сільській місцевості. Видавці та книгарі обслуговували клієнтів за замовленнями, відправляючи книги поштою, де для таких випадків діяв пільговий тариф. Вони розраховували передусім на підготовленого читача, обізнаного з книжковим середовищем, який орієнтувався в автурі, літературних і видавничих тенденціях тощо. Така форма розповсюдження, попри її зовнішню привабливість і зручність, приховувала чимало складнощів для читачів україномовної книги. По-перше,

замовник мав знати про існування конкретного видання, а також адресу видавця або книгаря, що було достатньо складно для малописьменних селян. По-друге, в кінцевому результаті книга коштувала дещо дорожче для покупця. По-третє, зміст отриманої посилки з книгами контролювали поштові службовці та поліція, які могли негативно ставитися до україномовної літератури. Подібних ситуацій щодо передплачених періодичних видань було чимало. По-четверте, патерналістське бажання керувати читанням з боку книгарів, а то й бажання заробити, призводило, м'яко кажучи, до певних непорозумінь з клієнтами. Як розповідав, наприклад, у листуванні з М. Коцюбинським селянин А. Дуляк з Лопатинців (нині Тульчинського р-ну Вінницької області), йому ще ніколи не надсилали з книгарні «Киевской старины» (первинна назва «Української книгарні») всього того, що він замовляв, а могли ще й інших книжок докласти. А цей селянин знався на книзі, мав україномовну бібліотеку в понад 100 книжок. Книги він купував або особисто, або замовляв із книгарень «Киевской старины» та «Літературно-наукового вістника». Пишався тим, що зумів придбати «Історію України» М. Грушевського (імовірно, «Ілюстрована історія України» (Київ, 1911), «Національний рух історії України» С. Єфремова (імовірно, «З громадського життя на Україні» (Київ, 1909), і жалівся, що не може набути перевидання «Кобзаря» Т. Шевченка, «Історію України» М. Аркаса, п'єсу В. Винниченка «Великий молох» [33, с. 184]. Отже, така форма розповсюдження була надто непевною і доступною для освічених прошарків населення.

Українські товариства «Просвіти» також користувалися послугами поштового зв'язку для відправлення книг зацікавленим особам. Наприклад, подільські просвітяни по селах губернії відправили сто 25-рублевих збірок книжок [27, с. 136–137].

Іноді видавці пропонували книги за передплатою. Її можна було оформити у книгарнях або напряму у видавців, які давали рекламні оголошення. Як згадував О. Лотоцький, для збільшення первинного капіталу видавництва «Вік» і, відповідно, тиражу однойменної антології, засновники вирішили друкувати твір І. Нечуй-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки». Для найширшого інформування дали оголошення про передплату в усі «Епархиальные ведомости» українських губерній, розраховуючи на священницьку читацьку аудиторію. Як додаток у

тому ж оголошенні дали також рекламу антології «Вік». Рекламні оголошення про передплату цієї антології розсилали до деяких щоденних газет українських губерній, орієнтуючися на світську освічену публіку. До тексту реклами додавали інформацію про «Старосвітських батюшок». Найбільш результативною виявилася реклама в «Епархиальных ведомостях»: «<...> кожен день приносив нам значні суми. На щастя для нас, передплата почала приходити, коли ще перші аркуші не було видруковано, – ми підвищили тираж книжки» [7, с. 263]. Антологія «Вік» також мала надзвичайну популярність, більшість тиражу розійшлася за передплатою, решту через півроку неможливо було знайти у книгарнях [34, с. 8]. І все ж такий спосіб поширення, коли розрахунок робиться скоріше на вже обізнаного читача, не міг дістати значного поширення, оскільки україномовна книга лише виховувала свого масового споживача.

Існувала в Російській імперії й практика безкоштовної роздачі книжок державними, самоврядними та просвітницькими структурами. Основною ідеєю таких заходів було поширення певних «корисних», з точки зору ініціаторів, відомостей. Зрозуміло, що україномовна книга не могла бути у складі інструментарію державних структур, а от іншим через брак фінансових ресурсів братися за таку справу не виходило, хоча деякі точкові акції відбувалися. Так, київське та катеринославське земства поширювали серед селян брошури Є. Чикаленка «Розмови про сільське хазяйство», полтавське – Г. Коваленка «Як треба берегтися від холери» [13, № 2, с. 335]. «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг» систематично розсилало за запитами свою продукцію до бібліотек, читалень, музеїв, товариств та інших установ і організацій краю [35]. Загалом же цей спосіб розповсюдження україномовної книги не набув популярності.

Як правило, книгопоширення починалось як культурно-просвітницька справа, що лише з часом мала шанс реалізуватись як вдалий комерційний проєкт. Крім економічних причин на заваді цьому продовжували бути політичні обставини. Зростанню популярності українських видань перешкождала внутрішня та національна політика імперської влади, особливо післяреволюційна реакція, яка значною мірою вплинула на книгорозповсюдження, коли закривалися книготоргові заклади, проводились арешти та обшуки, вилучалася книжкова продукція. Чергове

загострення 1914 р., пов'язане з шевченківським ювілеєм, знову налякало потенційних поширювачів української книги, які не входили до національно-демократичних кіл. Разом з тим ситуація з продажем візуального матеріалу обнадіювала: 100-тисячний тираж портрета Т. Шевченка авторства Ф. Красицького та І. Їжакевича, підготовлений у 1910 р. видавництвом «Час», розійшовся по українських губерніях за рік [24, с. 271]. Підприємці своєї вигоди не втратили, тобто з часом і україномовна книга могла стати звичним товаром для будь-якої книжкової крамниці.

Із цензурними обмеженнями Першої світової війни друк україномовної книги значно скоротився, і на цьому тлі рельєфніше позначився інтерес до неї. «Більш двох років майже нічого не виходить нового, нема передруків вичерпаних видань, щезають одні за другими з книгарських полиць раніш видані наші автори. Вже не можна дістати Шевченка, Вовчка, Руданського, Франка, Кримського, Яновську, Грінченка і т. д.; розбігається і те, що раніш по складах лежало нерухомо», – згадував про цей час О. Лотоцький [32, с. 200], а його колега С. Єфремов вторив: «Книгарні ломляться од замовлень; навіть видання, які роками лежали на полицях нерухомо, хутко розкупувються, не кажучи вже про такі, що й перше мали добрий на себе попит; полиці прудко спорожняються» [17, с. 29].

Згодом ці роки в історії українського книгорозповсюдження той-таки С. Єфремов оцінював так: «І читач вже знав, де і як потрібно йому книжку шукати»; що ці книгарні «постачали новонародженому читачеві не саму книгу, а й перші лекції національно-громадської свідомості. І це тепер була не філантропія, – всі вони стояли твердо на власних ногах, окупали себе і вже не потребували меценатства» [17, с. 29]. Попри публіцистичний запал автора, безумовно, з ним можна погодитися, оскільки потенційний читач відтепер знав про існування книги рідною мовою. І, з огляду на наступні революційні події, пов'язані з національною розбудовою, вона спрацювала на них.

Наукова новизна. Встановлено, що попри офіційно декларований дозвіл на вільне розповсюдження легальної україномовної книги цьому перешкождали нормативні, економічні та ментальні перепони. Система поширення лише формувалась і мала синкретичний характер, залежала від приватної ініціативи. Визначено основні способи поширення україномовної книги.

Висновки. Номінально легальна україномовна книга в досліджуваній період могла вільно розходитися, але щодо неї намагалися застосувати відомчі обмеження, спрямовані на регулювання масового доступу до видань з боку передусім представників соціальних низів. Поведінкові практики представників влади та споживачів, що були сформовані упродовж попередніх десятиліть переслідування української мови, також заважали становленню системи книгорозповсюдження. Назагал воно ще мало синкретичний та несистемний характер, залежало від ентузіазму окремих осіб, деякі його форми мали проміжний характер.

Основними способами книгорозповсюдження були магазинні та позамагазинні форми. У першій були задіяні книгарні, а також бібліотеки та кабінети для читання, що діяли при цих крамницях. Позамагазинна торгівля здійснювалася через: 1) дрібнороздрібну торговельну мережу (торговельні рундуки, ятки, лавки, а також книжкові полиці в кооперативних крамницях); 2) книгоношество; 3) поштово-посилкову торгівлю, зокрема передплату; 4) безкоштовну роздачу. Через брак відомостей складно оцінити співвідношення масштабів магазинного та позамагазинного продажу україномовної книги. Враховуючи тодішню соціокультурну ситуацію, можна стверджувати, що до кінцевого споживача книга потрапляла завдяки позамагазинним формам торгівлі. По-перше, більшість читачів україномовної книги проживала в сільській місцевості, де не було книгарень; по-друге, як правило, вони не мали доступу до інформації про існування конкретних видань і не були обізнаними з книгарськими практиками. Панування позамагазинних способів доступу до книги скоріше свідчить про недорозвиненість українського суспільства, але водночас ілюструє прагнення до формування в будь-який спосіб національного інформаційного простору. Комерційна прибутковість українських книготоргових проєктів підтверджує їхню життєздатність. Споживачі настільки призвичаїлися до україномовної книги, що навіть обмеження, запроваджені під час Першої світової війни, не перешкоджала їхньому прагненню отримати потрібну книгу. Розвиток книгорозповсюдження, нехай і повільний, був найкращим свідченням зростання національної свідомості широкого загалу.

Список використаних джерел

1. Прищепя О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Рівне, 2019. 687 с.
2. Соломонова Т. Р. Формування книготорговельної мережі Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. 2012. Вип. 20. С. 184–188.
3. Подоляка Н. С. Становлення та розвиток видавничої справи Сумського краю (1861–1917): осередки, репертуар, розповсюдження : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій. Київ, 2011. 18 с.
4. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині // Бібліологічні вісті. 1930. № 3. С. 44–57.
5. Волошенко В. О. Книжкові склади у просвіті селян: суспільні очікування та практики у Наддніпрянській Україні на зламі XIX–XX ст. // Гуржіївські історичні читання. 2017. Вип. 11. С. 47–56.
6. Бриль М. Н. Географія розміщення книговидавничої справи і книготорговельної мережі в Українській РСР // Український історико-географічний збірник. Київ, 1972. Вип. 2. С. 264–278.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. 287 с.
8. Приходько В. О лубочной литературе // Православная Подолия. 1907. № 7. С. 177–185.
9. О временных правилах для неповременной печати. 1906. 26 апреля // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. 26. № 27815.
10. Низовий М. А. Тематично-цільові аспекти українського дореволюційного книговидання (1901–1917) // Вісник Харківської державної академії культури. 2012. Вип. 37. С. 160–171.
11. Його ж. Українська книжка на початку XX ст.: спроба кількісно-якісного аналізу (1901–1917) // Вісник Харківської державної академії культури. 2011. Вип. 34. С. 128–141.
12. Патрушева Н. Г. Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи во второй половине XIX – начале XX века : дис. ... д-ра ист. наук. Санкт-Петербург, 2014. Т. 2. 343 с.
13. Гехтер М. Українське життя в Росії 1910 р. // Літературно-науковий вістник. 1911. Вип. 53. № 1. С. 123–147; № 2. С. 317–340.
14. Його ж. Українське життя 1911 р. // Літературно-науковий вістник. 1912. Вип. 57. № 1. С. 170–191

15. Кириєнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.). Київ, 2016. 366 с.
16. Васьківська О. Книгорозповсюдження в Україні в роки визвольних змагань (1917–1920) // Вісник Книжкової палати. 2017. № 4. С. 43–51.
17. Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга 1798–1916 рр. Київ, 1926. 29 с.
18. Книга в Україні, 1861–1917: матеріали до репертуару української книги. Вип. 8, ч. 1 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Нац. акад. наук України. Київ, 2006. 404 с.
19. Чикаленко Є. Спогади. Нью-Йорк, 1955. 502 с.
20. Каталог Книжного магазину «Нового времени» А. С. Суворина. 1898–1904. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1905. 224 с.
21. Каталог русских книг библиотеки Л. Идзиковского / сост. И. И. Токарев. Киев, 1915. 883 с.
22. Вестник книгопродавцев. 1900. № 11. С. 178.
23. Коцюбинський М. Твори : в 5 т. Т. 5 / под ред. С. Єфремова. Київ, 1925. 262 с.
24. Петров С. Книжкова справа в Києві. 1861–1917. Київ, 2002. 374 с.
25. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. 1907. № 11–12. С. 17–34.
26. Стародуб А. В. Видання українського перекладу Євангелія (1905–1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. Київ, 2003. Вип. 6. С. 319–344.
27. Приходько В. Під сонцем Поділля : спогади. Ч. 1. 4-е вид. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. 183 с.
28. Волошиновський Й. Книжка в товариські крамниці // Волошиновський Й. Розмови про кооперацію : вибр. твори та публ. : в 2 т. Вінниця, 2010. Т. 1. С. 120–122.
29. О культурно-просветительной деятельности кооперативов // Постановления, принятые Всероссийским съездом по кооперации в г. Киеве с 1 по 7 августа 1913 г. Киев, 1913. С. 22–24.
30. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок: описание Лубенской Покровской ярмарки / сост. Я. П. Забело. Полтава, 1892. 34 с.
31. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава, 1933. 481 с.
32. Його ж. Сторінки минулого. Ч. 3. Варшава, 1934. 401 с.
33. Листи Андрія Дуляка до Михайла Коцюбинського // Листи до Михайла Коцюбинського : в 4 т. / Чернігів. літер.-мемор. музей-заповідник М. М. Коцюбинського. Ніжин, 2002. Т. 2. С. 170–186.

34. Хоню В. В. Діяльність видавництва «Вік» (1894–1919). Становлення видавничої галузі в Україні : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2000. 19 с.
35. Демуз І. Меценатська діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1898–1918 рр.) // Емінак. 2016. Т. 3, № 1 (13). С. 11–15.

Tetiana Karoyeva

*Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
(Vinnitsia, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-5012-9513

e-mail: urasim@i.ua

Main ways of distribution of legal Ukrainian-language books in Russian Empire (April 1906 – February 1917)

The goal of the research is to establish the main ways of distribution of legal Ukrainian-language books after abolition of its prepublication censorship in the Russian Empire in 1906. **Methodology.** Due to the lack of archival materials the article is based on the data found in the then book-selling bibliography, publicism as well as in memoirs. **Scientific novelty.** It has been established that permit for free distribution of legal Ukrainian-language books was of rather declarative nature within the studied period. Distribution system just being formed was of syncretic nature. The main ways of Ukrainian-language books of distribution have been revealed. **Conclusions.** Nominally, legal Ukrainian-language books could be distributed freely, but departmental limitations were being imposed to control mass access to those editions. Formation of book distribution system was also hampered by behavioral practices of public officers and consumers that had been formed in previous decades when Ukrainian language was being oppressed. Being still of syncretic and nonsystemic nature, the book distribution system depended on enthusiasm of individuals involved in it. The main ways of books distribution were in-store selling and out-of-store trade. In-store selling was being performed in bookstores and libraries as well as in special rooms for reading that functioned under bookstores. Out-of-store trade forms included: 1) retail trading network (trading coffers, stalls and small shops as well as bookshelves in cooperative stores); 2) book peddling; 3) mail order commerce, particularly performed by subscription; 4) free handouts. Ultimate consumers acquired books by virtue of out-of-store forms of distribution as absolute majority of potential readers of Ukrainian-language books resided in rural area where no book-

stores were located. Prevalence of out-of-store ways of access to books rather implies immaturity of Ukrainian society, but at the same time it depicts desire to form integrated information space by any means. Viability of that information space has been confirmed by profitability of Ukrainian book trade projects.

325

Key words: Ukrainian-language books, book distribution, book trade, bookstore, book peddling, book stockhouse.

*Стаття підготовлена 11 березня 2021 року;
подана до друку 22 березня 2021 року.*